

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

М.Ф.КОТЛЯР*

КНЯЗІ-ІЗГОЇ ТА УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НА РУСІ

В історичній літературі князями-ізгоями називають членів дому Рюриковичів, котрі або втратили свої волості, або були обділені землею старшими князями, своїми дядьками. На думку автора статті, боротьба ізгоїв за «отчини» – батьківські землі, які вони прагнули одержати у спадщину, була однією з причин настання удільної роздробленості на Русі.

У статті йтиметься про отчинне успадкування землі та іншого майна у середовищі давньоруських феодалів: князів, бояр і верхівки дружинників. На мій погляд, ідея отчини й упровадження її в життя князями Рюриковичами були могутнім стимулом у соціальному житті й державному будівництві Давньої Русі, починаючи з 1060–1070-х рр. Та на перших порах змагання за отчини мало спорадичний характер, увійшовши до практики міжкнязівських відносин лише з кінця 1070-х рр.

Відстоювання отчинного порядку успадкування землі й рухомого майна було однією з найважливіших причин настання удільної чи феодальної роздробленості. На думку авторитетів історичної науки М.М.Тихомирова, Б.О.Рибокова, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашута роздробленість стала наслідком виникнення і розвитку феодальних відносин у суспільстві. Вона визрівала в його надрах не одне десятиліття завдяки соціально-економічній еволюції на всій території країни, у землях і князівствах¹.

У Київській землі (великокнязівському домені), Чернігівському, Ростово-Суздальському, Тверському, Галицькому, Волинському, Смоленському та інших князівствах протягом XI–XII ст. народилась і виросла земельна знать, спочатку, певно, князівська. Вотчинники-феодалі, князі й великі та сильні бояри сиділи в укріплених садибах, а то й у справжніх замках, мали власні збройні загони. Невипадково настання роздробленості збіглося у часі з початком активної (в багатьох випадках збройної) участі бояр-землевласників

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Див.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.145–157; Пашута В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. – 1972. – №89.

у соціальному й політичному житті держави. Вотчинники, особливо у віддалених від південних степів землях, перестають бути зацікавленими в загальноруських походах проти ворога, насамперед половців, оскільки, не вступаючи у ризиковані військові акції, одержували гарантовану і постійну ренту від феодально залежного населення. Окремі землі й князівства напередодні настання роздробленості настільки виросли і зміцніли, що київський осередок влади з великим князем на чолі почав заважати їм у проведенні власної внутрішньої та зовнішньої політики².

У 1140-х рр. князі Рюриковичі прагнуть пустити коріння на місцях, у землях і князівствах, обзавестися земельними володіннями, яких раніше вони не мали. Багато хто з них бажав передавати свої столи та волості у спадщину дітям й онукам, порушуючи традиційний порядок «лествичного восхожденія». А з 1060-х рр. князі-ізгої починають робити спроби відстояти й запровадити отчинний принцип заміщення княжих столів.

Саме поняття «отчини», згідно з моїми спостереженнями над літописами, з'являється вперше в «Повісті временних літ» у значенні спадкового княжого володіння лише під 1097 р. у викладі постанови відомого Любецького з'їзду князів про розподіл волостей у державі³. Але факти відстоювання отчини (без використання самого терміна) зафіксовано «Повістю» вже із середини 1060-х рр.

Напевно аж ніяк не випадково поняття «отчини» з'являється на сторінках літописів лише наприкінці XI ст. У той час на Русі зароджується індивідуальне велике землеволодіння – князівське, боярське. Його природа була різною. Та й за змістом і характером вони багато у чому суперечили одне одному. Але різниця поміж ними виникла лише тоді, коли у суспільну правосвідомість почало входити уявлення про приватне землеволодіння. На мою думку, це сталося в кінці X – на початку XI ст.⁴ Далі князівське й боярське землеволодіння оформлюється звичаєвим правом (протягом XI–XII ст.). Суперечливість уявлень про землеволодіння різних соціальних прошарків і обумовлювала відмінну мотивацію та поведінку князів і бояр у суспільно-політичному й економічному житті.

Правове регулювання земельних відносин на Русі довгий час було відсутнє, навіть серед Рюриковичів. Надії заволодіти волостями серед молодшого покоління князів були, мабуть, породжені «рядом» (заповітом) Ярослава Володимировича 1054 р. і його втіленням у життя. Наведу витяг із короткого тексту «ряду», відбитого в «Повісті временних літ»: «Се же поручаю в себе место столъ старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Къиевъ; [...] а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду – Переяславль, а Игорю – Володимеръ, а Вячеславу – Смолинескъ»⁵. Новгородський перший літопис

² Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.505.

³ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.110.

⁴ Котляр Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землеустройства в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. Однак саме поняття «отчины» народиться набагато пізніше.

⁵ Повесть временных лет. – С.70.

молодшого ізводу й кілька пізніших літописних ізводів конкретизують цю скупку картину розподілу Русі між Ярославичами: «И разделиша землю: и взя вятшии Изяславъ – Киевъ и Новгород, и ины города многы Киевскыя въ пределехъ; а Святославъ – Черниговъ и всю страну вѣсточную и до Мурома, а Всеволодъ – Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Белоозеро, Поволжье»⁶.

Учені по-різному поставилися до процитованих слів Новгородського першого літопису⁷ – джерела загалом солідного й авторитетного. Наприклад, О.Є.Пресняков зі скепсисом⁸, натомість М.С.Грушевський – із повною довірою⁹. Здається, ближчим до істини був саме останній, тому що розподіл держави серед Ярославичів відбився в пізніших літописах, а також у «Повчанні» Володимира Мономаха. Виглядають правдоподібними звістки деяких літописів, наприклад Софійського першого й Воскресенського, про перехід Новгорода під владу Ізяслава ще за життя батька, напевне незабаром після смерті у цьому місті старшого Ярославича – Володимира (1052 р.). Повідавши про хворобу Ярослава Володимировича під 1054 р., літописець зауважив: «Изяславу сущу тогда въ Новгороде»¹⁰. Здається, ця звістка заслуговує на довіру. Імовірно, київський государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим від стольного граду Новгородом, адже сепаратистські тенденції тамтешньої верхівки давалися взнаки мало не від об'єднання давньоруських Півночі й Півдня наприкінці IX ст.

У «ряді» Ярослава було закріплено давній порядок заміщення столів – «лествичного восхождения», від одного брата до наступного за віком, що виходить із розповіді Нестора про останні місяці життя Всеволода, котрий посідав київський стіл із 1078 до 1093 рр.¹¹ Для тодішнього покоління старших Ярославичів це виглядало природним. Однак у документі не було згадано ще одного Ярославича – Ростислава, сина Володимира. Йому не дісталось нічого з батьківського спадку, та й не могло, мабуть, дістатися, адже він випадав із принципу наслідування, відстоюваного Ярославом Володимировичем. Проте існують усе ж такі підстави припускати, що Ростислав, син старшого Ярославича – Володимира, которого на 1054 р. уже не було серед живих, міг одержати від діда якісь волості, чомусь не згадані в тому «ряді».

Під 1060 р. літописець лаконічно відзначив: «Преставися Игорьъ, сынъ Ярославль»¹². Пізніші літописи додають до цих слів, що Ізяслав, Святослав і Всеволод розділили його Смоленську волость на три частини¹³. А тим часом Ігор залишив по собі двох синів, але дядьки не дали їм нічого з батькової

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.469.

⁷ Ця стаття вміщена в рукописі Археографічної комісії перед Комісійним списком Новгородського першого літопису.

⁸ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.35–41 (вперше опубліковано в 1909 р.).

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.46, 62 та ін.

¹⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – С.333.

¹¹ Повесть временных лет. – С.91.

¹² Там же. – С.71.

¹³ Див., напр.: ПСРЛ. – Т.15: Тверская летопись. – Санкт-Петербург, 1863. – Стб.153.

волості (чи якої-небудь іншої), перетворивши княжичів на безземельних князів-ізгоїв. Трьома роками раніше вони так само вчинили з єдиним сином померлого В'ячеслава – Борисом. Усе це посіяло зерна великих усобиць у державі, що проросли двома десятиріччями пізніше.

У статті 1064 р. Нестор умістив досі загадкове повідомлення: «Бежа Ростиславъ Тмutorоканю, сынъ Володимеръ, внукъ Ярославль, и с нимъ бежа Порей и Вышата, сынъ Остромиръ, воеводы Новгородского. И пришедъ, выгна Глеба¹⁴ изъ Тмutorокана, а самъ седе в него место»¹⁵. До слова «бежа» Никонівський, Тверський і деякі інші пізні ізводи додають: «изъ Новагорода»¹⁶. Слідом за В.М.Татищевим С.М.Соловйов твердив, ніби Ростислав «побіг» на південь із Волині¹⁷, та навряд чи старші Ярославичі могли раніше віддати йому цю важливу для консолідації держави землю і випустити її з рук. М.С.Грушевський висловив здогадку, що уточнення «из Новагорода» з'явилося у пізніших ізводах завдяки тому, що разом із Ростиславом до Тмutorокані попрямував і Вишата, син новгородського посадника Остромира¹⁸. Додам до цього, що Порей був київським воеводою, а Вишата ще 1043 р. ходив разом із Володимиром Ярославичем у похід на греків¹⁹. Однак це не може бути аргументом на користь думки щодо втечі Ростислава на південь із Києва.

Зате начебто слухним виглядає припущення того ж М.С.Грушевського, згідно з яким Ростислав Володимирович одержав за «рядом» територію майбутньої Галицької землі (Перемишльську, Теревовльську і Звенигородську волості) і був потім вигнаний звідти дядьками. Адже цей онук Ярослава на час передсмертної хвороби діда був уже дорослим княжичем, і Ярославу, можна думати, довелося дати йому волость, що могло статися між 1052 і 1054 рр. Історик узяв до уваги ту обставину, що за рішенням Любецького князівського з'їзду 1097 р. Перемишль і Теревовль були закріплені за Володарем і Васильком Ростиславичами як надання Всеволода Ярославича²⁰. Але тоді навіщо було б Ростиславу Володимировичу 1064 р. залишати престижний волинський стіл задля закутної, оточеної половцями Тмutorокані, де, до того ж, сидів син Святослава Ярославича – Гліб?

На Любецькому з'їзді був визнаний отчинний принцип володіння землями, тому природним буде думати, що Ростиславичі добивалися там закріплення за ними отчини й таки одержали її. В історіографії домінує думка, за якою близько 1084 р. Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі одержали від Всеволода Ярославича батьківські волості, що пізніше стали складовими частинами новоутвореного Галицького князівства Володимирка

¹⁴ Сына Святослава Ярославича.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.71.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.7: Патриаршая или Никоновская летопись. – Москва, 1862. – С.93; Тверская летопись. – Стб.154.

¹⁷ Див. розбір різних думок учених Д.С.Лихачовим у кн.: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.492–493.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.53.

¹⁹ Повесть временных лет. – С.67, 85, 492.

²⁰ Там же. – С.110.

Володаревича²¹. Можливо, Всеволоду Ярославичу спало на думку узаконити володіння Ростиславичів. Зовсім по-іншому сталося з їхнім батьком, котрий зробився першим на Русі князем-ізгоем (що втратив волость або не мав її).

Ростислав Володимирович у 1064 р. вирішив зі зброєю в руках відстоювати своє право на волость. Мабуть він усе ж таки нічого не одержав від діда Ярослава. Із невідомих причин він не намілювався відвойовувати західноруські землі й зазіхнув на Тмуторокань, яка, згідно з «рядом» 1054 р., належала Святославу Ярославичу та його дітям. Коли Ростислав у 1064 р. вигнав із Тмуторокані Святославого сина Гліба, то наступного року батько повернув його на стіл. Але як тільки Святослав повернувся до свого Чернігова, Ростислав знову вигнав Гліба й утвердився в Тмуторокані. А в лютому 1066 р. його отруїв візантійський котопан (намісник) Херсона²². Літописець пояснює цю подію боязню греків надмірного посилення Ростислава, що встиг проявити себе сильним і владним князем, який збирав данини з касогів та інших народів²³. Цілком імовірним виглядає вбивство херсонським котопаном Ростислава за намовою Святослава Ярославича, який бажав повернути місто собі та своїм синам. Далі ми бачимо в Тмуторокані синів Святослава – Романа й Олега.

Тим часом підросли й «умножилися» княжичі-ізгої. У 1073 р., порушивши родовий порядок заміщення київського столу, Святослав Ярославич усунув старшого брата Ізяслава і сів на його місце. Ізяславові довелося втікати за кордон. А Святослав зосередив під своєю владою Київську (великокнязівський домен), Чернігівську, Сіверську, Муромську, Новгородську й Псковську землі, а також Поволжя та Тмуторокань. За розмірами володінь, матеріальними ресурсами і військовою могутністю він рішуче переважав свого брата Всеволода і керував новим дуумвіратом, що виник радше *de facto*, ніж шляхом укладання відповідної угоди між братами.

Джерела, насамперед «Повість временних літ», скупо висвітлюють недовге (менше чотирьох років) перебування Святослава Ярославича на київському столі. І все ж таки літопис створює враження того, що він намагався усунути Всеволода від керівництва державою. Існують підстави погодитися з думкою М.С.Грушевського: «Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновласти, й усунувши одного брата, Святослав ледве щоб мав охоту заспокоїтися на тім. Та поки він мав небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорався, смерть заскочила його, – занадто скоро, аби він міг показати свої плани»²⁴.

Кончина Святослава у кінці грудня 1076 р. блискавично перетворила його дев'ятьох (!) синів із могутніх спадкоємців київського престолу на безправних ізгоїв, адже джерела не дають підстав думати, нібито хоч хто-небудь із них одержав від Ізяслава чи Всеволода бодай незначні волості.

²¹ Див., напр.: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.68.

²² Повість временных лет. – С.72.

²³ Там же.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.62.

Як виходить із літопису, особливо гостро переживав своє соціальне падіння один зі старших Святославичів – Олег. Він одним із перших серед покоління ізгоїв кінця 1070-х рр. узявся за зброю, при тому виступивши не проти рівного собі, а проти самого великого князя київського.

Утім трохи раніше цим нелегким шляхом рушив син В'ячеслава Ярославича – Борис. Навесні 1077 р. він скористався відсутністю в Києві Всеволода (той подався на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з Польщі) і сміливим «изъездом» раптово заволодів Черніговом. Щоправда він зміг утриматися в місті лише вісім днів (з 4 по 12 травня) і змушений був тікати до Тмуторокані, де сидів інший ізгой, старший син Святослава Ярославича – Роман²⁵. Це стало початком масштабної боротьби ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася наступного, 1078 р., а притулком для них стала відрізана від Русі половецьким степом Тмуторокань.

Того ж року до Всеволода, який сидів на чернігівському столі, раптово прийшов Олег Святославич, котрий, за волею Ізяслава Ярославича, втратив Володимир-Волинський. Можна припустити, що Олег вимагав для себе волості – якщо не Чернігова, то якихось міст у Чернігово-Сіверській землі, як виходить із розвитку подій. Немає сумніву в тому, що він керувався отчинним правом: ця земля належала його батькові. Та замість задоволення його вимог Всеволод разом із сином Мономахом ... пригостили його обідом! Ображений Олег попрямував уторованим Ростиславом Володимировичем і Борисом В'ячеславичем шляхом із Чернігова до Тмуторокані. Там він об'єднався з Борисом²⁶.

Енергійно діючі, змовники намагалися повернути собі отчини: Олег – Чернігово-Сіверську, а Борис – Смоленську землі. У своїй боротьбі за волості вони не зупинилися перед доти нечуваним аморальним учинком, залучивши до участі в міжкнязівському змаганні ворогів Русі – половецьких ханів. Не доводиться сумніватися, що скоєне ними справило гнітюче враження на суспільство. Під 1078 р. Нестор емоційно повідав про цю моторошну подію: «Приведе Олегъ и Борисъ поганья на Русьскую землю [...]. И победиша половци Русь, и мнози убьени быша ту [...]. Олегъ же и Борисъ придоша Чернигову, мняще одолевше, а земле Русьскей много зло створше, проливше кровь хрестьянскую, ея же крове взищеть Богъ от руку ею, и ответъ дати има за погубленныа душа хрестьянскихъ»²⁷.

І в наступні роки Олег Святославич неодноразово наводитиме половецьких ханів на Русь. Спливе понад сто років, і безіменний співець «Слова о полку Ігоревім» пристрасно засудить Олега, давши йому влучне і красномовне прізвисько «Гориславич»: «Тъ бо Олегъ мечемъ крамолу коваше / и стрелы по земле сееше [...] / Тогда, при Олзе Гориславличи / сеяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Дажьбожа внука; в княжихъ крамолахъ веци человекомъ скратишась. / Тогда по Руской земле ретко

²⁵ Повесть временных лет. – С.85.

²⁶ Там же. – С.85, 102. Літописець підкреслив, що Олег утік від Всеволода.

²⁷ Повесть временных лет. – С.85.

ратаєве кикахуть, / но часто врани граяхуть, / трупия себе деляче, / а галичи свою речь говоряхуть, / хотять полетети на уедие»²⁸.

Спочатку Олег і Борис із половецькою ордою, що становила головну силу їхнього війська, розбили дружину Всеволода і захопили Чернігів. Тоді Всеволод звернувся по допомогу до старшого брата Ізяслава, який нещодавно повернувся на київський стіл. 3 жовтня 1078 р. вони спільними зусиллями розгромили ізгоїв у кривавій битві на Нежatinій Ниві поблизу Чернігова. Тоді загинули великий князь київський Ізяслав і Борис. Олег зі жменькою дружинників пішов до Тмуторокані й на деякий час припинив, а Всеволод Ярославич сів на київському столі²⁹. Так завершився другий акт драми, що повідала про халепи князів-ізгоїв на тернистому шляху до оволодіння батьківським спадком.

Третій її акт прийшовся на князювання в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.), котрий щодо ізгоїв спочатку діяв швидко і рішуче. Він одразу «посади сына своего Володимера Чернигове, а Ярополка – Володимери, придавъ ему Туровъ»³⁰. Ці дії були спрямовані насамперед проти Олега Святославича. Нагадаю, що раніше Олег сидів у Володимирі-Волинському і зазіхав на Чернігів. А в Турові один час княжив батько Ярополка – Ізяслав. Наступного року Всеволод на чолі війська зупинив біля дніпровської фортеці Воїня брата Олега – Романа, котрий претендував на волость у Чернігово-Сіверській землі. Потім біля Переяславля Руського Всеволод «створи миръ с половци», приведеними Романом. Смерть Романа від рук тих самих половців на зворотному шляху до Тмуторокані навряд чи була випадковою. Нестор зі смутком відзначив: «Суть кости его (Романа – М.К.) и доселе лежаче тамо»³¹.

Владну руку київського государя (радіше його співправителя і сина Володимира Мономаха) можна побачити і в іншому повідомленні «Повісті временних літ» того ж самого 1079 р.: «А Олга [Святославича] емше козаре и поточиша за море Цесарюграду. Всеволодъ же посади посадника Ратибора Тмуторокани»³². Загибель Романа і заслання бунтівного Олега до Візантії можна пов'язати з політикою Всеволода, спрямованою на придушення ізгоїв, так само, як і посадження київського посадника у тмутороканському анклаві.

Утім літописна звістка 1081 р. дещо суперечить думці про самовладну політику Всеволода Ярославича, однією з цілей якої було подолання виступів ізгоїв. М.С.Грушевський дотепно зауважив, що Всеволод усе своє князювання тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв. Історик мав на увазі, крім іншого, таке свідчення «Повісті»: «Бежа Игоревичъ Давыдъ с Володаремъ Ростиславичемъ [...]. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора, и седоста

²⁸ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.15–16.

²⁹ Повесть временных лет. – С.85–86.

³⁰ Там же. – С.87.

³¹ Там же.

³² Там же.

Тмуторокани»³³. Можна прийняти його думку, згідно з якою ізгої здійснили невдалу спробу відібрати в Ярополка Ізяславича Волинь (чи принаймні її частину), але, одержавши відкоша, подалися до далекої Тмуторокані – традиційного пристанища вигнанців-Рюриковичів. Ця думка виходить із пізніших спроб галицьких Ростиславичів і Давида Ігоревича заволодіти Волинською землею³⁴.

Більш важливим видається інше: самовільне захоплення Давидом і Володарем належної київському государеві Тмуторокані, та ще й усунення його посадника Ратибора. Адже це було відвертим викликом Всеволоду, його владі в державі. Проте київський князь ніяк не зреагував на зухвалі дії двох ізгоїв, хоча міг би послати до Тмуторокані Володимира Мономаха й вигнати звідти Давида з Володарем, подібно до того, як у 1065 р. учинив його брат Святослав, який легко усунув звідти Ростислава Володимировича.

Можна думати, Всеволод і Володимир об'єктивно оцінили становище, що склалося тоді в Передкавказзі. Ізгої з кожним роком завдавали дедалі більше неприємностей Києву. Половецький степ був одвічним головним боєм київських государів, а на кочовиків спирались ізгої. До того ж активізувався Ярополк Ізяславич, котрий був старійшим Рюриковичем після Всеволода, і доводилося витрачати сили та гроші на його стримування³⁵. Можливо, Всеволод і його старший син зрозуміли, що їм не втримати Тмуторокань, адже комунікації між цим та іншими руськими містами з кожним роком усе сильніше перекривалися половцями.

Певно несподівано для всіх знову зробив Тмуторокань руською ні хто інший, як Олег Святославич, котрий несподівано для ізгоїв (можна думати, і для київського государя) з'явився з візантійського полону. У 1083 р. він схопив Давида і Володаря, а сам сів на тмутороканський стіл. Але незабаром відпустив ізгоїв на Волинь, де бачимо Ростиславичів наступного року³⁶. І знову Всеволод із сином не вдалися до каральних акцій проти Олега. Щоправда Тмуторокань здавна вважалася на Русі володінням чи принаймні зоною впливу чернігівських князів, і, може бути, тому дуумвіри поглянули на вчинок Олега крізь пальці?

Та зовсім інакше вони реагували на непослух Рюриковичів на реально підвладній їм території держави. Під 1084 р. літописець відзначає: «В се же время выбегоста Ростиславича два³⁷ от Ярополка³⁸ и пришедши, прогнаста Ярополка. И посла Всеволодъ Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»³⁹. Всеволод Ярославич учинив як справжній феодалський сюзерен: приборкав одних васалів і відновив у правах іншого.

³³ Там же.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.73.

³⁵ Навряд чи Всеволод міг поводитися з Ярополком так само безцеремонно, як з іншими ізгоями.

³⁶ Повесть временных лет. – С.87.

³⁷ Не названі на ім'я.

³⁸ Можливо, пересиджували у нього у місті Володимирі якийсь час після вигнання з Тмуторокані.

³⁹ Повесть временных лет. – С.87.

Усе ж таки Всеволоду з Володимиром не пощастило дотриматися послідовної лінії додержання порядку сюзеренітету – васалітету і стримування непокірних ізгоїв. Того ж самого 1084 р. «Давыдъ [Ігоревич] зая грѣкы въ Олешьѣ»⁴⁰, – мабуть, то були «гречники», руські купці, які ходили до Візантії Грецьким шляхом. Дії дуумвірів у цій кримінальній справі виявилися політично нечіткими і компромісними: «Всеволодъ же, послав, приведе и [Давида] и вда ему Дорогобужъ»⁴¹. Подібним чином Всеволод із Володимиром намагалися приборкати енергійного ізгоя. Як бачимо, у стосунках з ізгоями дуумвіри використовували політику батога і пряника: одних умиряли, іншим кидали кістку. Це приносило тимчасове заспокоєння політичної та соціальної ситуації, але в кінцевому підсумку привело до послаблення центральної влади та єдності держави, що далось взнаки незабаром по смерті Всеволода Ярославича і відсторонення Володимира від київського престолу в 1093 р.

Припускаю, що віддаючи Давидові Ігоревичу Дорогобуж із волостю, розташований поблизу Волинського князівства Ярополка Ізяславича, Всеволод і Володимир передбачали, що цей ізгой, батько якого за «рядом» Ярослава одержав місто Володимир із землею, претендуватиме на волинський стіл. Можливо, дуумвіри намагались у такий спосіб стримувати претензії Ярополка на одержання частини батьківських володінь. А поява на волинському порубіжжі напористого й нерозбірливого у засобах (що він яскраво продемонструє 1097 р.) Давида Ігоревича не могло не стривожити Ярополка. Напевне, волинський князь побачив у пожалуванні його братові в перших Дорогобужа (і побачив, переконаний, слушно) намагання київського государя позбавити його Волині. Тому й зважився на відчайдушний крок.

Під 1085 р. (насправді це сталося 1086 р.) «Повість», що явно симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых советникъ». Дізнавшись про це, київський князь послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору і втік до Польщі, залишивши в Луцьку родину й дружину. А «Володимеръ же посади Давыда Володимери, на Ярополка место»⁴².

Так виправдалися найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник таки заволодів Володимиром. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ [...] Ярополкъ же седе Володимери»⁴³. Здавалося, *status quo* був відновлений. Але того ж самого 1086 р. Ярополк несподівано рушив на належний Ростиславичам галицький Звенигород і загинув від руки підісланого, мабуть, іншим ізгоем (Рюриком) якогось Нерядця, – невинно після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль⁴⁴. А Давид незабаром по тому сів у Володимирі.

⁴⁰ Повесть временных лет. – С.87.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. – С.88.

Слід відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоюванні своїх отчин навіть тоді, коли їх самих розділяли незгоди та ворожнеча. Вони далися взнаки повною мірою лише через десять років між Давидом Ігоревичем і Ростиславичами. Але 1087 р. всі вони спільним фронтом пішли на Ярополка, адже в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському престолі.

Зворушливо повідавши про кончину й урочисте поховання Ярополка в київській церкві Св.Петра⁴⁵, Нестор далі на десять років неначе забуває про долю Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей «Повісті временних літ», зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду 1097 р., робиться зрозуміло, що Всеволод із Мономахом тоді вирішили розділити цю землю на кілька волостей. Левову частку з містом Володимиром одержав Давид Ігоревич. Берестейську землю київський государ віддав старшому з тієї пори Ізяславичу – Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до свого київського домену⁴⁶.

Для теми мого дослідження важливе те, що Давид заволодів виділенням 1054 р. Ярославом Володимировичем його батькові містом Володимиром із волостю. Однак на цьому він не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Рюриковичам. Короткозора політика умиротворення агресора призвела в кінцевому підсумку до страшного злочину, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі.

Чи було офіційне одержання Давидом Ігоревичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно і відкрито домагався він Волині, щоби Всеволод із сином могли закрити на це очі. Бунтівного ізгоя, онука Ярослава, мабуть, даремно думали вони, можна втихомирити, давши йому якесь значне володіння. І він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично була віддана данина отчинному порядку заміщення княжого стола, – задовго до Любецького з'їзду, на якому погодились із цим порядком не без впливу ізгоїв⁴⁷.

Але ж отчинний порядок суттєво підривав саму ідею єдиновладної монархії і призводив до її структурного послаблення. Б.Д.Греков уважав найважливішим літописне пояснення нездатності Всеволода Ярославича тримати у покорі ізгоїв його старістю і неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи», і приєднався до думки С.М.Соловйова, що за Всеволода почалася боротьба за створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»⁴⁸. Уважне вивчення літописів за кінець XI – першу половину XII ст. підтверджує цю тезу.

Усупереч поширеній думці щодо вирішальної ролі землевласників-бояр у розкручуванні колеса роздробленості вбачаю одну з основних причин її настання саме в сепаратистській діяльності князів-Рюриковичів,

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.77; Пресняков А.Е. Первые века русской истории. – С.49.

⁴⁷ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–214.

⁴⁸ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.499.

насамперед ізгоїв. У джерелах немає відомостей про порядок передання землі й іншого майна в родинях бояр-землевласників. Природніше за все думати, що вони успадковували свої землі згідно з отчинним правом – від батька до сина. Тоді як князі довгий час були змушені задовольнятися родовим правом «лествичного восхождения», коли земля й інше майно передавалися від старшого брата до наступного за часом народження. Молодше ж покоління князів (сини, небожі тощо) не могло брати участі у цьому процесі; багато хто почувався обділеним і протестував проти такого порядку, часом беручись за зброю.

Думаю, що правим був О.Є.Пресняков, коли твердив, що ізгої розхитували підвалини держави, а «Всеволод був не у силі довести до кінця політику концентрації волостей і змушений був іти на поступки отчичам окремих частин землі Руської, поступки, що підготували рішення Любецького з'їзду»⁴⁹. При цьому він, так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод правив на Русі не одноосібно, а разом із сином.

Складно відповісти на питання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і, відповідно, в утриманні в покорі підвладних їм князів? Можна було б пояснити її м'яким і поступливим характером Всеволода, його небажанням удаватися до військової сили навіть тоді, коли, здавалося, без неї не обійтись. Але ж він мав сина і співправителя Володимира, котрому було не позичати ані державного розуму, ані рішучого характеру, ані полководницького хисту. Напевне, щось не підвладне ні Всеволоду, ні Мономаху перешкоджало їм постійно утримувати ізгоїв у покорі.

Це «щось», на мій погляд, лежало у правовій площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування і розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя. Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава – Ростислав – не був внесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава дійшов до нас у повному, не викривленому вигляді, доводиться виходити з відображеного в літописах тексту.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х рр. загально задовольнили претензії ізгоїв на волості. Здавалося б, останні роки життя цього старого й немічного государя могли б минути мирно і спокійно. Цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових волостей, а йому доводилося задовольняти їхні апетити, і це затьмарювало його життя: «Седящо бо ему Кыеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»⁵⁰.

Ці щирі слова Нестора свідчать насамперед про неуспішність політики Всеволода і Володимира щодо ізгоїв. Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі – єдності, хай навіть відносної. Залишивши цей світ,

⁴⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.48.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С.91–92.

Всеволод покинув Русь, на яку насувалася хвиля усобиць – вона затопить країну вже за рік по його смерті. Як і раніше, цю хвилю підняли ізгої.

Отже 13 квітня 1093 р. у Києві помер Всеволод, останній серед синів Ярослава. Перед його сином і співправителем Володимиром відкривався прямий шлях до престолу, хай оснований на отчинному порядку, що його так уперто і відчайдушно відстоювали з мечами в руках князі-ізгої й, напевне, зуміли внести до правосвідомості частини князів і бояр. Але Володимир Всеволодич не скористався з цієї можливості.

За свідченням Нестора, «Володимеръ же нача размышляти, река: «Аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столъ преже отца его былъ»⁵¹. Убачаю у цих словах чіткий доказ визнання Мономахом порядку «лествичного восхождения», адже, згідно з ним, Святополк Ізяславич був старшим серед Ярославичів. Навряд чи варто шукати у вчинку Володимира Всеволодича, котрий добровільно передав Київ Святополку Ізяславичу, який сидів у закутному маленькому Турові, тверезий розрахунок чи побоювання війни з ним⁵². Адже у військовій потугі він був незмірно сильнішим від Святополка, ще й мав полководницький хист на відміну від цього свого брата в перших. Протягом наступних двадцяти років, аж до вокняжіння в Києві в 1113 р., Володимир Всеволодич послідовно відстоював принцип родового старійшинства щодо київського престолу. До того ж, імовірно, Мономах, котрий дорожив суспільною думкою, просто не міг так одразу відмовитися від традиційного порядку заміщення київського стола.

Але князі-ізгої, насамперед невгамовний Олег Святославич, продовжували наполягати на своїх отчинних правах. Олег жадав Чернігова з волостю, і Мономах у 1094 р. змушений був віддати йому місто, в якому княжив понад двадцять років. Щоправда під brutальним тиском із боку Олега, котрий привів із собою до Чернігова велику половецьку орду.

Ще навесні 1093 р. Святополк із Володимиром утворили дуумвірат, головними тактичними цілями якого були стримування половецької загрози, що останнім часом посилилась, і приборкання ізгоїв, насамперед Олега Святославича. «Повість временних літ» оповідає про нещасливу для Русі війну з половцями, у перебігу якої «смыслении [мужи] же голаголаху [Святополку]: «[...] Послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогл [...]». Володимеръ же собра вои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку»⁵³.

Початки активної діяльності дуумвірату припали на кінець лютого 1096 р. Тоді Святополк і Володимир зібрались у похід проти половців і покликали піти з ними Олега Святославича. Той пообіцяв, але ухилився від цієї акції. Після повернення з того переможного походу дуумвіри почали пострікати Олега: «Се ты не шелъ еси с нама на поганяя, иже погубили суть землю Русьскую [...]. Ты есть ворогъ нама и Русьстей земли». Вони

⁵¹ Там же. – С.92.

⁵² Див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.2. – С.81.

⁵³ *Повесть временных лет.* – С.92.

продовжували наполягати на приєднанні цього чернігівського князя до їхньої боротьби з кочовиками, але «Олегъ же сего не послуша, и бысть межи ими ненависть»⁵⁴. Свою непримиренність до нього Володимир пояснить за понад двадцять років після того в «Повчанні»: «Зане ся бяше [Олег] приложилъ к половцем»⁵⁵.

Незабаром у тому ж самому 1096 р. Святополк і Мономах покликали Олега Святославича до Києва для публічного укладання угоди щодо об'єднання сил проти ханів. Олег пообіцяв прибути, та замість того подався відвойовувати в Мономахового сина Ізяслава Муромську землю. На Волзі він зазнав нищівної поразки від старшого сина Володимира Всеволодича – Мстислава, після чого йому довелося прибути з повинною на княжий з'їзд 1097 р. у невеликому городку Чернігівського князівства Любечі⁵⁶.

Рішення Любецького з'їзду досі викликають суперечки серед істориків. Його учасники нарікали, що через княжі «катори» половці безкарно грабують Руську землю, і постановили: «Ноне отселе имемся въ едино сердце». Далі були прийняті важливі рішення: «Каждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимеръ Всеволожу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же [далі названим] роздають Всеволодъ города: Давыду [Игоревичу] Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови»⁵⁷.

У цьому тексті залишилося неясним, що ж одержав зі спадщини Святослава його старший на той час син Олег. Із пізніших розповідей літопису дізнаємося, що після Любеча Давид Святославич сів у Чернігові, а Ярослав – у Муромі. У науковій літературі звичайно говориться про те, що на з'їзді 1097 р. Олегові «Гориславичу» начебто дали Новгород-Сіверський із волостю. Згідно з моїми спостереженнями над літописами, Олегу дістався всього лише Курськ, тоді провінційне містечко в Новгород-Сіверському удільному князівстві⁵⁸. Його явно покарали за небажання воювати з половецькими ханами і заколот проти Мономаха та його синів.

Історики звертали увагу на те, що в рішеннях з'їзду в Любечі отчини чітко відділені літописцем від пожалувань Всеволода Ярославича ізгоям: «Літописний переказ постанов Любецького з'їзду [...] знає лише три отчини: Изяславлю, Святославлю і Всеволожу, а волості, що дісталися молодшим князям, вважає наданими їм за волею Всеволода»⁵⁹.

Але ж чи існувала насправді різниця у володінні між отчинами і пожалуваннями київського государя? Думаю, що ні. По-перше, тому, що вчорашні безземельні ізгої почувалися в одержаних від Всеволода володіннях повновладними господарями, що далося взнаки відразу ж після зібрання в Любечі. По-друге, за ізгоями закріпили по суті їхні ж отчини...

Як це не дивно, ніхто серед істориків, котрі проголошували новаторство

⁵⁴ Повість временных лет. – С.96.

⁵⁵ Там же. – С.103.

⁵⁶ Там же. – С.109.

⁵⁷ Там же. – С.109–110.

⁵⁸ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – С.246–259.

⁵⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.50.

рішень Любецького з'їзду (визнання законності отчинного спадку), а той визначення ними політичної долі Русі, наче не помітив, що ці рішення так і не були втілені у життя й одразу ж перекреслені феодалською смутю, розв'язаною у країні недавнім ізгоем, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоровичем, – при сприянні одного з гарантів тих рішень Святополка Ізяславича. Демонстративність учинку Давида (осліплення Василька) просто вражає, адже він кинув виклик постановам Любеча і всьому роду Рюриковичів!

Більше того, як слушно зауважив В.Й.Ключевський, княжий з'їзд у Любечі не виробив постійного правила престолонаслідування, не скасував раз і назавжди родового старійшинства і не замінив його отчинним. Його рішення були розраховані лише на наявних князів та їх стосунки⁶⁰. Але чомусь усі прихильники думки щодо заміни в Любечі родового порядку наслідування столів наче не помітили того, що в літописному викладі постанов з'їзду про *отчинне успадкування* не було сказано ані слова! Серед істориків Київської Русі, здається, лише один Б.О.Рибаків заявив, що «благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському городку, не мали гарантій і виявилися порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку»⁶¹.

Дійсно, найкраще спростовує поширену думку щодо основоположної ролі з'їзду в Любечі у зміні порядку, принципів престолонаслідування та системи княжого володіння волостями хід подій, що розгорнулись одразу після його завершення. Не задовольнившись великим Волинським князівством, Давид Ігорович почав підмовляти Святополка Ізяславича і проти Мономаха, і проти Василька Теребовльського, бажаючи привласнити собі його волость. Давид ігнорував обидва головних рішення з'їзду: зобов'язання князів бути в «єдино серце» і непорушність володінь кожного Ярославича.

Після варварського осліплення Василька Ростиславича Давид залишився безкарним. Хіба що під тиском суспільної думки Святополкові довелося відмежуватися від нього і навіть того ж самого 1097 р. учинити демонстративний похід проти злочинця. Давид утік до Польщі⁶². Далі у нього на з'їзді князів у Витичеві 1100 р. все ж таки забрали Володимир-Волинський із волостью, але взамін дали кілька невеликих волинських городків, а Момах зі Святополком додали до того ще й 400 гривень срібла⁶³, аби «втішити» його.

Отже дуумвірат Святополк – Момах не досяг головної мети: приведення до покірності ізгоїв. Не мали успіху й спроби залучити до участі в управлінні країною найбільш сумирних ізгоїв (Давид Святославич). Усе це позначилося на цілісності держави, яка одразу відчула посилення натиску Половецького степу. Завдяки зусиллям і рішучості Володимира Всеволодича протягом 1103–1116 рр. було проведено чотири масштабних походи проти ханів, що змусили їх відступити далеко за Дон. Мабуть, ці

⁶⁰ Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.1. – Москва, 1987. – С.192.

⁶¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.449.

⁶² Повесть временных лет. – С.114.

⁶³ Там же. – С.116.

гучні перемоги налякали Олега, котрий назавжди сховався в тіні. Проте проблема ізгоїв продовжувала непокоїти Мономаха.

Протягом першого двадцятиліття XII ст. ізгої обзавелися волостями і вже не залишалися безземельними. Інша річ, що майже всі вони були невдоволені набутих і претендували на кращі волості. Адже рішення Любецького з'їзду по суті стерли різницю між ізгоями й іншими князями. Тому майже всі вони знизили свою активність у справі добування нових земель. За винятком сина Святополка Ізяславича – Ярослава, котрого можна назвати останнім ізгоем.

На превеликий жаль, майже всі процеси та явища соціального й політичного життя, що проходили у країні в 1120–1130-х рр., приховані під спудом літописних текстів. А тоді відбувалися важливі речі. На початку XII ст. зміцнилися галицькі Ростиславичі – Володар і Василько, які зі зброєю в руках відстояли свої князівства від Святополка і Мономаха. Протягом першої третини століття Ольговичі з Давидовичами поступово заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, і це зміцнило їх соціально, економічно й політично, дозволивши змагатися з раніше недосяжними для них Мономашичами. А серед самих Мономашичів після смерті Мстислава Володимировича (1132 р.) виникали суперечності й незгоди. Молодше їх покоління утворило земельні клани, що оформилися на середину 1140-х рр. (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дозволив незабаром потіснити їх чернігівським княжим кланом Ольговичів і Давидовичів.

16 квітня 1113 р. поблизу Вишгорода помер Святополк Ізяславич. У Києві одразу ж спалахнуло повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував покійник. Тоді київське віче покликало на престол Володимира Всеволодича. «Се же слышавъ Володимерьъ, плакася велми, и не поиде, жаля си по брате»⁶⁴. У цих словах проглядають сумніви Мономаха у своєму праві на київський стіл. Адже, згідно з порядком родового старійшинства, у Києві мав сісти Ярослав Святополчич, найстарший серед Рюриковичів. За ним ішли Святославичі – Олег і Давид, теж старші від Мономаха. Лише по тому, як до Володимира Всеволодича в Переяславль прибуло ще одне посольство від київського віча, бажаючи його погодитися стати великим князем під загрозою загального повстання у стольному граді, «Володимерьъ поиде в Киевъ»⁶⁵. Зійшовши на київський стіл у понад 60-літньому віці, Мономах докладає енергійних зусиль до консолідації країни та зміцнення своєї влади.

Подібно до свого діда Ярослава, Володимир вільно, за власною волею, переміщував князів з однієї волості до іншої, не рахуючись ані з порядком родового старійшинства, ані з отчинністю. Його самовладність яскраво виявилася 1116 р. в епізоді з упокоренням мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу «воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ», але не визнав провини перед сюзереном, та ще й «противу Володимеру глаголаху,

⁶⁴ Повість временных лет. – С.126.

⁶⁵ Там же.

укаряя его». Тут навіть мови не було про збройний виступ Гліба проти київського государя. Але й словесного виразу невдоволення виявилось достатнім для того, щоби Мономах силою приборкав Гліба і «наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ» – вже як повновладний сюзерен. Гліб же «обешася [...] по всему послушати Володимера»⁶⁶.

У 1117 р. Мономахові довелося усмиряти старшого серед ізгоїв – Ярослава Святополчича, який сидів тоді у Володимирі-Волинському. Можна припустити, що Ярослав висловив невдоволення переведенням його старшого сина Мстислава з Новгорода Великого до Білгорода, якнайближче до Києва. Він, швидше за все, побачив у цьому намір Мономаха передати головний руський стіл як отчину старшому синові, порушивши тим самим порядок родового старійшинства. І він не помилявся у своєму припущенні. Можливого невдоволення Ярослава вистачило Володимирі для того, щоби на чолі коаліції підвладних йому князів піти на нього і приборкати, указавши йому на місце – місце свого васала: «И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собе приходить: “Когда ты позову”»⁶⁷.

Та на цьому історія з Ярославом не закінчилась. Останній ізгой, Ярослав, хай і мав волость, чимале Володимирське (Волинське) князівство, однак, поза сумнівом, претендував на більше, адже його батько Святополк Ізяславич був київським государем і володів більшістю руських земель. Наступного року «выбеже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера Угры, и бояре его отступиша отъ него»⁶⁸ – оточення Ярослава не повірило в успіх його ескапади. Та на цьому спрямовані проти государя дії сина Святополка не скінчилися. Минуло три роки, і 1121 р. «приходи Ярославъ с Ляхы къ Чьръвну [на Волинь], [...] и воротитася опять, не въспевше ничтоже»⁶⁹. Західні сусіди Русі – Угорщина і Польща – підтримували ізгоя, сподіваючись, певно, на його сприяння у суперництві з могутнім Мономахом.

Протиборство Ярослава Святополчича з Володимиром Всеволодичем досягло кульмінації в 1122 р., коли Ярослав на чолі великого війська, наданого йому Угорщиною, Польщею і Чехією, раптово для Мономаха взяв в облогу Володимир-Волинський. Важливо відзначити, що його підтримали галицькі Ростиславичі, учорашні ізгої – Володар і Василько. Становище сина Володимира – Андрія, котрий сидів у Володимирі, було критичним, адже батько не встигав надіслати йому підмогу. Ситуація вирішилася сама собою. Об'їжджаючи місто, Ярослав наштотхнувся на ворожих йому польських воїнів, і ті вбили його. Після цього коаліція розпалась, а її учасники принесли вибачення Мономахові.

Поступово право отчинності втілювалося у життя, його сприймала частина панівної верстви. Та й сам Володимир Всеволодич схилився до цього порядку, передбачаючи закріпити Київ за своїми дітьми. Однак уперше публічно проголосив принцип успадкування київського столу від

⁶⁶ Там же. – С.128–129.

⁶⁷ Там же. – С.129.

⁶⁸ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.205.

⁶⁹ Там же. – С.205–206.

батька до сина, тобто по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше, онук Мономаха – Ізяслав Мстиславич, котрий у 1146 р. заволодів головним руським престолом в обхід своїх дядьків Мономашичів – В'ячеслава та Юрія, і рішуче заперечував права на нього іншої гілки Рюриковичів – Ольговичів. Почалася перша на Русі громадянська війна (1146–1151 рр.), що ознаменувала настання удільної роздробленості держави.

Historical literature names the members of Rurikid Royalty the outlaw princes that either lost their volosts or were deprived of acres by elder princes, their uncles. The author means that the outlaws struggle for fatherland, they wanted to inherit, was one of the reasons of occurrence of the demesnlial disintegration of Rus'.

